

Ali Şeriatî'nin Toplumsal Değişim Tasavvuru: Kavramlar Üzerinden Bir Çözümleme

Ali Shariati's Concept of Social Change: An Analysis Based on Concepts

Dr. Öğr. Üyesi Zefir Ademi

Ardahan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Bölümü, zefirademi@ardahan.edu.tr, Ardahan, Türkiye.

ORCID: 0000-0001-6148-2267

ÖZET

İranlı düşünür ve sosyolog Ali Şeriatî, modern dönemde İslam düşüncesine yönelik çalışmalarıyla hem İran'da hem de İslam dünyasında derin etkiler bırakmıştır. Geleneksel ulemanın yüzyıllar boyunca sabitleştirdiği kavramları yeniden yorumlama gerekliliğini vurgulayan Şeriatî, özellikle din, tevhid, içtihat, sosyal adalet ve hicret kavramları üzerinden toplumsal değişimle din arasındaki ilişkiyi ele alır. Şeriatî'ye göre İslam, yalnızca bireysel ibadetlerden ibaret değildir, bireyi ve toplumu değiştirmeyi amaçlayan dinamik bir sistemdir. Bu bağlamda, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin temsil ettiği devrimci din anlayışını öne çıkarır, statik ve geleneksel yorumlara karşı eleştirel bir duruş sergiler. İchtihat, onun düşüncesinde yalnızca fikhî bir yöntem değil, özgür düşüncenin ve toplumsal sorumluluğun bir ifadesidir. İntizar ise pasif bir bekleyiş değil, adaletin tesisi için aktif mücadele anlamına gelir. Sosyal adalet, İslam'ın toplumsal mesajının özüdür; zengin-fakir, güçlü-zayıf arasındaki eşitsizlikleri gidermeyi hedefler. Hicret ise mekânsal bir göçten öte, zihinsel ve toplumsal bir dönüşüm sürecidir. Bu makale, Ali Şeriatî'nin mezkûr kavramlara yüklediği anlamlar üzerinden toplumsal değişim düşüncesini anlamaya çalışmakta, onun İslam'ın dönüştürücü gücüne dair özgün yorumlarını kavramsal bir zeminde tartışmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda tümevarım yöntemi, metin çözümlemesi (içerik analizi) ve dolaylı gözlem (geçmiş olayların yorumlanması) teknikleri kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ali Şeriatî, Sosyal Değişme, Din, İchtihat, Sosyal Adalet.

ABSTRACT

Ali Shariati, an Iranian Muslim thinker and sociologist, has left a deep impact on both Iran and the Islamic world with his works on Islamic thought in the modern period. Emphasising the necessity of reinterpreting the concepts fixed by the traditional ulema for centuries, Shariati deals with the relationship between religion and social change, especially through the concepts of religion, tawhid, ijthad, intizar, social justice and hijra. According to Shariati, Islam is not only about individual worship, but also a dynamic system that aims to transform the individual and society. In this context, he emphasises the revolutionary understanding of religion represented by Prophet Muhammad and Imam Ali, and takes a critical stance against static and traditional interpretations. İjthad is not only a jurisprudential method in his thought, but also an expression of free thought and social responsibility. Intisar, on the other hand, is not a passive waiting, but an active struggle for the establishment of justice. Social justice is the essence of Islam's social message; it aims to eliminate inequalities between rich and poor, strong and weak. Hijra, on the other hand, is more than a spatial migration; it is a process of mental and social transformation. This article attempts to understand Ali Shariati's ideas on social change through the meanings he attributed to the aforementioned concepts, and aims to discuss his original interpretations of Islam's transformative power on a conceptual basis. In this direction, inductive method, textual analysis (content analysis) and indirect observation (interpretation of past events) techniques will be used.

Keywords: Ali Shariati, Social Change, Religion, İjthad, Social Justice.

1. GİRİŞ

Ali Şeriatî, çağdaş İslam düşüncesinin dönüşümünde teorik ve eylemsel boyutları birleştiren özgün bir entelektüel olarak tanınmaktadır. Hayatına ve çalışmalarına bakıldığında, teorik düşünce ile toplumsal eylem arasında kurduğu güçlü bağ dikkat çekmektedir. Özellikle doktora eğitimi için

Paris'te bulunduğu yıllarda, Şahlık rejimine karşı faaliyet gösteren muhalif örgütlerde yer aldığı, bununla birlikte Cezayir Kurtuluş Hareketi'nde de aktif rol üstlendiği bilinmektedir. Onu çalışma açısından kıymetli kılan temel unsurlardan biri, Sünni ve Şii İslam düşüncesine ait kavramları modern siyasal ideolojilerle bütünleştirerek bu kavramlara yeni, devrimci anlamlar yüklemesidir. (Subaşı, 2025: 479) Şeriati, Kur'anî terimleri felsefi ve sosyolojik analizlere tabi tutarak, geleneksel anlamların ötesine geçen bir kavram inşası gerçekleştirmiştir. Batı'da aldığı akademik eğitim, özellikle egzistansiyalist ve Marksist düşünürlerle kurduğu entelektüel temas, onun düşünsel derinliğini artırmış; J.P. Sartre, F. Fanon ve L. Massignon gibi isimlerin etkisi, Şeriati'nin düşünsel çerçevesine eleştirel ve analitik bir perspektif kazandırmıştır. Aynı zamanda Mevlâna, İkbâl ve Cemaleddin Afgani gibi İslam düşünürlerinden aldığı ilham, onun geleneksel inançları sorgulayan yaklaşımıyla birleşmiş ve daha bütüncül bir düşünce sistemi ortaya koymuştur. (Oflaz, 2012: 16) Bu bağlamda, Şeriati'nin kullandığı bilimsel analiz yöntemleri din, insan, toplum, tarih ve doğa üzerine geliştirdiği kavrayışı derinleştirmiş; İslam düşüncesini dinamik, eleştirel ve toplumsal değişime açık bir zemine taşımıştır.

Bu çalışma toplumsal değişim ile din arasındaki ilişkiyi Ali Şeriati'nin sosyolojik yaklaşımını merkeze alarak, İslam'ın toplumsal değişimle ilişkisini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Şeriati, İslam'ı yalnızca bir inanç sistemi değil, aynı zamanda bir ideolojik ve toplumsal dönüşüm aracı olarak ele almıştır. Geleneksel yorumlara karşı eleştirel bir duruş sergileyen Şeriati, İslam'ın dinamik ve devrimci yönünü vurgulayarak; Batı modernitesini ise insan onurunu ve sosyal adaleti zedeleyen bir yapı olarak eleştirmiştir. (Polat, 2002: 30) Çalışmada, öncelikle “din” ve “sosyal değişim” kavramları kısa bir çerçevede tanımlanacak, ardından Şeriati'nin eserleri temel alınarak bu kavramlara ait düşünsel yaklaşımı üzerinden kavramsal bir analiz yapılacaktır. Bu doğrultuda, dinin toplumsal değişimdeki rolü ve işlevi, Şeriati'nin düşünsel çerçevesi ışığında değerlendirilecektir.

2. DİN

Din konusu, din sosyolojisi disiplininde hem temel hem de karmaşık bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. İnsanlık tarihinin çeşitli yönleri incelendiğinde, dinin en kadim toplumlarından itibaren varlığını devam ettiren evrensel bir olgu olduğu görülmektedir. İlkel dinler kavramı literatürde sık sık zikredilen ve bu durumu kanıtlayan kavramlardan biridir. Bu yetenekler sayesinde insan toplulukları, tarihsel süreçte farklı kültürler ve medeniyetler inşa etmiştir. Nitekim, bir toplumu diğerinden ayıran temel değerlerden biri dindir. Dolayısıyla din, bireysel yaşantılarda olduğu kadar toplumsal düzeyde de sürekli bir biçimde etkisini göstermiştir ve insanlık tarihinin hemen her döneminde varlığını koruyan belirleyici bir unsur olarak karşımıza çıkmıştır. (Kurt, 2011: 33)

Din tanımlamaları incelendiğinde, bireysel boyutunu vurgulayan yaklaşımlar genellikle onun mistik ve ahlaki yönlerine odaklanırken, toplumsal yönüyle açıklayan görüşler itikadi ve içtimai boyutlarını öne çıkarmaktadır. Din, en genel tanımıyla, “bir dizi eylem ve uygulamayla ifade edilen, üstün bir gerçekliğe dair ortak inançlar bütünü” (Heywood, 2013: 284) olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu tanım, dinin hem normatif hem de sosyolojik yönlerini bir araya getirir. Normatif olarak, din bireyin davranışlarını yönlendiren bir değerler sistemi sunar. Sosyolojik olarak ise, din; kimlik, aidiyet ve anlam üretimi gibi toplumsal işlevleri yerine getirir. Dolayısıyla tarihsel süreçte ve günümüzde dinin, toplumları etkileme ve yönlendirme kapasitesinin ötesinde, toplumsal koşulları dönüştürme gücüne sahip olduğu gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, dini toplumsal yapının ve insan ilişkilerinin dışında konumlanan soyut bir olgu olarak değerlendirmek, olgunun gerçekliğini tam olarak yansıtmamaktadır. Çünkü din, mistik boyutunun yanı sıra, insan yaşamını ve toplumsal düzeni biçimlendiren somut bir fenomendir. Din, kendine özgü sosyo-kültürel yapısıyla, bireysel ve toplumsal yaşantının çok yönlü katmanlarını etkileyen kapsayıcı bir fenomen olarak değerlendirilir. Bu fenomen; değerler sistemi, normatif yapılar, ritüel pratikler ve sembolik anlamlar aracılığıyla geniş bir kültürel alanı kuşatır. Bu bağlamda din, yalnızca metafizik bir inanma biçimi değil, aynı zamanda bireyin dünyayı algılama, anlamlandırma ve davranış biçimlerini yapılandırma süreçlerinde etkin bir sosyal inşa aracıdır. (Akyüz, 1998: 295)

Toplumsal yapı ile din arasında var olan yakın ve karşılıklı etkileşim, sosyolojik literatürde inkâr edilemez bir gerçeklik olarak kabul görmektedir. Bu ilişkinin mahiyetini anlamlandırma çabası içerisinde olan sosyologlar, genellikle iki temel analitik yaklaşım üzerinden değerlendirmeler yapmaktadır. İlki, dinin toplumsal düzeni kurucu ve yönlendirici bir güç olarak ele alındığı perspektiftir. Bu görüşe göre din, normatif yapıları şekillendirmekte; kültürel değerlerin ve sosyal kurumların inşasında aktif bir rol üstlenmektedir. Diğer yaklaşım ise dinî olgunun, mevcut toplumsal koşullar ve çevresel etkiler tarafından biçimlendirildiğini ileri sürer. Bu bakış açısı, dini daha çok toplumsal yapının bir yansıması, hatta bazen bir ürünü olarak değerlendirir. (Mardin, 1992: 77) Toplumsal yapının biçimlenmesinde dinin belirleyici rolünü savunan kuramsal yaklaşımın temsilcileri arasında Max Weber öncü bir konuma sahiptir. Weber'in sosyolojik analizleri, özellikle Protestanlık mezhebinin ekonomik davranış biçimleri üzerindeki etkisini ortaya koyma çabasına odaklanır. Ona göre, Protestan ahlakı—özellikle Calvinist yorumuyla—çalışmayı kutsal bir görev, başarıyı ise Tanrı'nın inayeti olarak değerlendirmekte; aynı zamanda israfı ve lüks tüketimi reddederek bireyleri rasyonel yaşam pratikleri doğrultusunda yönlendirmektedir. Bu dinî zihniyet, bireylerin ekonomik faaliyetlerini şekillendirmiş ve kapitalist üretim tarzının ahlaki temelini oluşturarak toplumsal yaşamın belirli bir düzen içinde tesis edilmesine katkı sunmuştur. (Weber, 1999: 133)

Bazı sosyologlara göre din toplumsal tecrübenin yansımasıdır. Bu perspektife göre din, bireylerin ortak tecrübeleriyle şekillenen, simgesel temsiller ve duygusal bağlılıklar yoluyla toplumsal bilinçte karşılık bulan bir yapı taşına dönüşür. Dinin bu çerçevede değerlendirilmesi, onun ritüel, aidiyet ve anlam üretimi gibi sosyal işlevlerini görünür kılmakta; aynı zamanda toplumun kendini tanımlama ve sürekliliğini sağlama biçimlerinden biri olarak öne çıkarmaktadır. Bu kuramsal yaklaşım çerçevesinde din, yalnızca aşkın bir varlığa yönelen metafiziksel inançlar bütünü olarak değil; aynı zamanda toplumsal düzende ahlaki normların şekillendirilmesinde belirleyici bir rol üstlenen yapısal bir unsur olarak değerlendirilir. Ona göre din, “kutsal şeylere ilişkin inançlar ve pratiklerden oluşan birleşik bir sistemdir; bu inançlar ve pratikler, onları benimseyenleri ahlaki bir topluluk olan kilise çatısı altında birleştirir.” (Durkheim, 2005: 29) Bu tanımda dinin sadece inançtan ibaret olmadığı, toplumsal pratiklerin de onun ayrılmaz parçası olduğu; dinin bireyleri bir araya getiren kolektif bir bilinç olduğu; dinin kutsal olanı profan (gündelik) olandan ayıran bir sistem olduğunu gibi hususlar görülmektedir. Dolayısıyla Durkheim'a göre dinin kaynağı toplumun kendisidir; kutsal olan, aslında toplumun kolektif gücünün simgesel bir yansımasıdır. Bu yaklaşım, onun dinin işlevselci yorumunun temelini oluşturur.

Ali Şeriatî'nin din ve toplumsal değişme konusundaki yaklaşımı hem klasik sosyolojik kuramcılardan hem de çağdaş İslam düşünürlerinden belirgin biçimde ayrılır. Onun perspektifi, dinin yalnızca bir kültürel veya kurumsal yapı değil, aynı zamanda devrimci bir bilinç ve eylem kaynağı olduğunu savunur. Ona göre herhangi bir toplumun özgürleşmesi ve hakikatle buluşması, üç temel unsurun bir araya gelmesiyle mümkündür: iman (inanç), şuur (bilinç) ve amel (eylem). Bu üçlü yapı, onun sosyo-politik teorisinin ontolojik temelini oluşturur. Şeriatî'ye göre iman, bireyin yalnızca metafiziksel bir kabulle yetinmesi değildir; bilakis, sosyal adalet uğruna bir direniş ve hakikate sadakatin ruhsal motivasyonudur. Bu yönüyle iman hem bireysel hem kolektif düzeyde toplumsal değişimin ahlaki zeminidir. Şeriatî için bilinç, bireyin kendi tarihsel konumunu, kültürel mirasını ve baskı mekanizmalarını tanımasıyla başlar. Bilinç, eleştirel düşüncenin ve sömürgeci ideolojilere karşı epistemolojik direnişin başlangıç noktasıdır. O, bilinci kendini tanımadan öte, “kendini dönüştürme” aracı olarak konumlandırır. Bilinç ve iman, bireyi harekete geçirmedikçe potansiyel olmaktan öteye geçemez. Amel, bireyin kendi tarihsel görevine yönelmesi, toplumsal adalet için çaba sarf etmesidir. (Şeriatî, 2013: 145) Şeriatî'ye göre eylem, pasif bir bekleyiş değil, aktif sorumluluk alma ve dönüşüm yaratma çabasıdır. Yukarıda yapılan değerlendirmeler ışığında, din olgusunun tarihsel süreçte yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün tetikleyicisi ve düzenleyicisi olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

Din geçmişten günümüze kadar toplumsal yapıyı şekillendirme sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Din, metafizik boyutlarıyla aşkın bir anlam dünyası sunmakla birlikte, aynı zamanda dünyevi ilişkilerin düzenlenmesinde ve toplumsal yapının biçimlenmesinde işlevsel bir role sahiptir. Bu yönüyle din, yalnızca bireysel inanç sistemlerini değil, kolektif davranış kalıplarını da etkileyen; toplumsal değişme süreçlerinde belirleyici olabilen yapısal bir fenomendir. Dolayısıyla din, hem değerler sistemini inşa eden bir güç hem de kurumsal bir düzenleyici olarak sosyal hayatın merkezinde konumlanmaktadır. (Akyüz, 1998: 297)

3. SOSYAL DEĞİŞME

İnsanlık tarihinin başlangıcından itibaren gözlemlenen olgulardan biri olan değişim, toplumsal yaşamın bir parçası olmuştur. Bilim insanları ve filozoflar, farklı dönemlerde değişimin doğasına ve etkilerine dair kapsamlı çözümlemeler ve kuramlar geliştirmişlerdir. Çeşitli toplumsal, kültürel ve teknolojik dinamiklerin etkisiyle şekillenen bu olgu, özellikle modern çağda en sık tartışılan gerçekliklerden biri hâline gelmiştir. Bugün değişim, yalnızca pozitif bilimlerin değil; aynı zamanda toplumsal yapıları ve insan ilişkilerini odağına alan sosyolojik araştırmaların da temel ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır. (Doğan, 2014: 378) Pozitivist sosyal bilim anlayışına göre değişim, yalnızca kaçınılmaz değil, aynı zamanda evrensel bir gerçeklik olarak görülmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen filozoflar, “değişmeyen tek şey değişimin kendisidir” (Herakleitos, 2005: 235) söylemini, varoluşun hem maddi hem de zihinsel boyutlarında geçerli bir felsefi ilke olarak kabul eder. Bu doğrultuda tüm varlıkların sürekli dönüşüm içerisinde olduğu, hiçbir unsurun durağan kalmadığı, aksine dinamik bir hareketliliğe tabi olduğu ileri sürülür. Bu perspektifle değerlendirildiğinde toplum ve sosyal yaşam, statik bir yapı olmaktan ziyade akışkan ve dönüştürücü bir niteliğe sahiptir. (Ozankaya, 1999: 534)

Günlük yaşamda sıkça dile getirilen “değişme” kavramı, zamanla çok yönlü bir anlam kazanmış ve sosyolojik bağlamda özel bir tanımlama gerektiren bir olgu hâline gelmiştir. Bu nedenle, sosyolojide kullanılan “sosyal değişme” terimi ile gündelik dildeki “değişme” ifadeleri arasında karışıklık yaşanma riski söz konusudur. Çünkü her toplumsal hareketlilik sosyal değişme kapsamına girmez. Moda gibi geçici yönelimler ya da iş hayatındaki dönemsel değişiklikler, sosyolojik anlamda kalıcı etkiler meydana getiremediklerinden sosyal değişme olarak değerlendirilmez. Sosyal değişimin temelinde, belirli bir zaman sürecine yayılan, kesintisiz ve süreklilik arz eden değişimler yatmaktadır. Üstelik bu değişimin ekonomi, eğitim, cemaat, aile, hukuk ve ahlak gibi kurumsal düzeyde gerçekleşmesi beklenir. Dolayısıyla çevremizde sürekli bir hareketlilik olsa da sosyal değişme yalnızca toplumun temel yapısal unsurlarını etkileyen derin ve kapsamlı dönüşümleri ifade eder. (Günay, 2003: 361)

Sosyal değişme, sosyologlar tarafından farklı tarihsel dönemlerde toplumsal yapıyı oluşturan öğelerde ortaya çıkan niteliksel ve niceliksel dönüşümler olarak tanımlanmıştır. Bu olgu, kimi yaklaşımlarda toplumun yeni bir denge ve uyum arayışı şeklinde ele alınırken; kimi yaklaşımlarda ise hukuki, idari, siyasi ve ekonomik sistemlerde, bilgi üretiminde ve eğitim yapılarında meydana gelen yapısal farklılıklar üzerinden açıklanır. (Erkal, 1996: 227) Genel anlamda sosyal değişme, bir toplumun kültürel dokusunda maddi ve manevi düzeyde gözlemlenen dönüşüm süreçlerini kapsayan çok boyutlu bir toplumsal dinamizm olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal değişme kavramının genel niteliklerine dair açıklamalar yapıldıktan sonra, literatürde yer alan tasniflerin ele alınması, bu olgunun kavramsal çerçevesini daha belirgin hâle getirmektedir. Bu bağlamda yapılan sınıflandırmalar temelde iki eksen etrafında şekillenir: ölçü ve zaman. Ölçü açısından değişim; küçük ölçekli (mikro düzeyde) dönüşümler ile daha kapsamlı, toplumsal yapının temel unsurlarını etkileyen geniş çaplı değişimler şeklinde ayrıştırılmaktadır. Zaman bakımından ise değişim süreçleri kısa süreli ve uzun süreli olmak üzere değerlendirilir. (Güven, 1999: 214) Bunların yanı sıra literatürde sosyal değişme; uyumlu değişme, radikal değişme, jakoben/müdahaleci değişme ve kendiliğinden/organik değişme olarak farklı tiplere ayrılmaktadır. Radikal değişim, toplumda

hızlı, keskin ve çoğu zaman kırılma noktaları yaratan dönüşümleri ifade eder. Uyumlu değişim, toplumsal dokuyla bütünleşik, yavaş ve baskısız ilerleyen evrimsel süreçleri tanımlar. (Ozankaya, 1999) Jakoben/müdahaleci değişim, merkezi bir irade veya otorite aracılığıyla planlı ve hızlandırılmış biçimde gerçekleştirilen dönüşümlerdir. Organik/kendiliğinden değişim ise herhangi bir dış müdahale olmaksızın, zaman içinde doğrudan toplumsal ihtiyaçlardan filizlenen ve doğal seyriyle gelişen bir değişim biçimidir. (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2008: 274)

Pozitivist yaklaşımın sosyal bilimlerdeki etkisiyle birlikte, sosyoloji ile ilgili literatürde “değişme” kavramı çoğu zaman gelişme ve ilerleme ile eşdeğer biçimde değerlendirilmiştir. Ancak bu kavramsal yönlendirme, değişimin pratikte her zaman ilerlemeci bir eksende gerçekleştiği anlamına gelmemektedir. Sosyal değişim, yalnızca yapıcı ve olumlu dönüşümleri değil; aynı zamanda gerileme ve çözülme gibi negatif yönelimleri de kapsayan çift yönlü bir süreçtir. Bu bağlamda değişim kavramı, normatif bir değerlendirmeden ziyade nötr bir tanımlamayla hem ileriye dönük hem de geriye dönük toplumsal farklılaşmaları içerebilir. Buna karşın “gelişme” terimi, dilsel ve kavramsal düzeyde yalnızca olumlu yöne işaret eden bir anlamda kullanılmaktadır. (Yaka, 2011: 49)

Sosyal değişim olgusunu açıklamada göz önüne bulunması gereken önemli bir boyut da tarihsel süreç içerisinde bu değişimleri tetikleyen faktörlerdir. Ancak sosyal değişimin meydana gelmesinde hangi unsurların belirleyici rol oynadığı konusunda literatürde ortak bir uzlaş bulunmamaktadır. Ayrıca söz konusu etkenler toplumdan topluma değişiklik göstermektedir. Bu durum, konunun analizini oldukça karmaşık hâle getirmektedir. Dahası, sosyal değişmeye neden olan tüm faktörleri kapsamlı biçimde tespit etmek de kolay değildir. Zira sosyal değişim, tamamlanmış bir olay değil; sürekli gelişen, sınırları belirli olmayan, çok boyutlu bir süreçtir. (Türkdoğan, 1996: 106)

Sosyal değişmeyi etkileyen, toplumları dönüştüren veya yeniden inşa eden etkenlerden biri hiç şüphesiz din kurumudur. Din, sunduğu normatif ilkeler ve açıklayıcı çerçeveler aracılığıyla hem bireysel kimlik oluşumunda hem de toplumsal düzenin şekillenmesinde etkili bir gerçeklik alanı olarak varlık göstermektedir. (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2008: 387) Bu bağlamda din, sosyal eylemi yönlendiren güçlü bir motivasyon kaynağıdır ve toplumun dönüşüm süreçlerinden bağımsız düşünülemez. Öte yandan, dinin mutlak hakikati temsil ettiğine dair iddialar, zaman zaman toplumsal yenilik ve değişim dinamikleriyle çatışma hâline gelebilmektedir. Bu nedenle din ile sosyal değişim arasındaki ilişki, din sosyolojisinin temel inceleme konularından biri olarak öne çıkar. Bu ilişkiyi ele alan sosyologlar, bir yandan dinin toplumsal değişimi teşvik eden yapıcı etkilerini; diğer yandan da dönüşüm süreçlerini sınırlayan direnç gösterici yönlerini birlikte değerlendirerek karşılıklı etkileşimi ortaya koymaya çalışmaktadırlar. (Polat, 2010: 207) Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde Ali Şeriatî'nin söz konusu iki kavramı nasıl anladığı, bu kavramlara dair geliştirdiği düşünsel çerçeve ve gerçekleştirdiği çözümlemeler ayrıntılı biçimde ele alınacaktır.

4. ALİ ŞERİATİ'NİN HAYATI, ESERLERİ, TOPLUMSAL DEĞİŞME VE DİN KONUSUNDA GÖRÜŞLERİ

4.1. Ali Şeriatî'nin Hayatı

Ali Şeriatî, 1933 yılında İran'ın Horasan bölgesine bağlı Sebzevar kentinin bir köyünde dünyaya gelmiştir. Muhammed Taki Mazinani ve Zehra Hanım'ın dört çocuğundan biri olup, ailenin ilk ve tek erkek çocuğudur. Henüz çocukluk yıllarından itibaren, sıra dışı enerjisi ve hareketli mizacıyla çevresinin dikkatini çeken Şeriatî, erken yaşta gösterdiği merak ve tartışmacı tutumlarıyla entelektüel bir kimliğin habercisi olmuştur. Rahnema'nın aktardığı biyografik bilgilere göre, çocukluk döneminden itibaren yalnızlıkla kurduğu yakın ilişki, onun içsel dünyasının merkezî bir parçasını oluşturmıştır. Evde kalabalık misafirler bulunsa dahi bir köşeye çekilerek kendi kendine konuştuğu, mimiklerle düşündüğü ve sessizce pencereden dışarıyı izlediği anlar, onun erken dönemden itibaren tefekkür eğilimli bir kişilik geliştirdiğini göstermektedir. (Rahnema, 2005: 71) Ali

Şeriatî'nin çocukluk dönemine dair aktarılan bilgiler, onun okul hayatına mesafeli fakat içsel merakına son derece yakın bir kişilik sergilediğini ortaya koymaktadır. Sabah saatlerinde okula hazırlanması uzun vakitler almakta, kimi zaman okula geç kalmakta, hatta zaman zaman tek çorapla okula gittiği bile görülmektedir. Bu durum, öğretmenleri tarafından “ilgisiz” ve “tembel” olarak tanımlanmasına yol açmıştır. Ancak Şeriatî'nin öğrenme arzusu sınıf içinde değil, babasının kütüphanesinde derinleşmiştir. Ödev yapmaktansa kitaplarla baş başa kalmayı tercih eden Şeriatî, çocuk yaşta edinmeye başladığı bu okuma alışkanlığıyla entelektüel yolculuğunun temellerini sessizce örmeye başlamıştır. Ali Şeriatî'nin lise yılları hem mizahi yönü hem de yerleşik kalıplara karşı takındığı eleştirel tavır bakımından dikkat çekicidir. Bu dönemde sigara içmeye başlamış, zaman zaman çevresini şaşırtacak derecede muzip davranışlar sergilemiştir. Örneğin sınıfta fare bırakmak gibi alışılmışın dışında şakalarla gündeme gelmiştir. Beden eğitimi dersine yönelik alaycı tutumu ve tüm spor dallarına karşı duyduğu tepki, onun biçimsel disiplinlerle kurduğu mesafeli ilişkiye işaret etmektedir. Ancak, gençlik döneminde doğayla kurduğu bağ farklı bir boyut kazanmış, dağcılık ilgisi sayesinde hem fiziksel hem zihinsel olarak kendini ifade ettiği bir alan yaratmıştır. Bu ilgi, ilerleyen yıllarda çocuklarını da zaman zaman doğa yürüyüşlerine ve dağ tırmanışlarına götürmesiyle sürdürülebilir bir yaşam pratiğine dönüşmüştür. (Rahnema, 2005: 77)

Ali Şeriatî'nin düşünsel gelişim sürecinde babası Muhammed Takî'nin etkisi oldukça önemlidir. Döneminin önde gelen Şii âlimlerinden biri olan Muhammed Takî, hayatını İslam'ın özünü koruma ve yayma mücadelesine adanmıştır. 1947 yılında Meşhed'de kurulan İslami Hakikatleri Yayma Merkezi'nin kurulmasında öncül bir rol üstlenmiştir. Bu merkez, yalnızca dinî bilgi yaymakla değil, aynı zamanda İran'daki dini düşüncenin yeniden şekillendirilmesiyle ilişkilendirilmiştir. Şeriatî de genç yaşlarda bu merkezin faaliyetlerine katılarak, düşünce dünyasını şekillendiren birçok kavramla burada tanışmıştır. (Aktaş, 2008: 38) Ali Şeriatî'nin lise döneminde tanıştığı “Tanrıya Tapan Sosyalist Hareket”, onun düşünsel dönüşüm sürecinde önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Kendilerini “Allahperest Sosyalistler” olarak tanımlayan bu topluluk, bir yandan İslam'ın asli kaynaklarını temel alan bir yaklaşımla hareket ederken, diğer yandan da emperyalist ve indirgemeci Batı düşüncesine karşı eleştirel bir tutum geliştirmiştir. Bu bağlamda söz konusu hareket, Şeriatî'nin sömürgeci Batı'ya yönelik entelektüel mücadelesinin erken evresinde yönlendirici bir rol oynamıştır. (Cesur, 2002: 69)

Ali Şeriatî, 1955 yılında eski adıyla bilinen Meşhed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde başladığı lisans eğitiminde birinciliği hak ederek dikkat çekici bir başarı sergilemiştir. Dinler tarihi, İslam tarihi ve tarih felsefesi gibi alanlara özel bir ilgi göstermiştir. Bilgiye olan yoğun merakı ve düşünsel disipline yatkınlığı sayesinde, 1958 yılında fakülteden birincilikle mezun olmuştur. Bir sonraki yıl, İran hükümetinden kazandığı burs ile doktora eğitimi için Paris'e gönderilmesi, onun entelektüel gelişiminde önemli bir döneme işaret eder. Fransa'daki eğitim süreci, Şeriatî'nin Batı düşüncesini doğrudan gözlemlemesini sağlamıştır. Bu deneyim, onun ilerleyen yıllarda geliştirdiği eleştirel perspektifin teorik temellerini şekillendirmiştir. (A. Şeriatî, 2007: 6) Ali Şeriatî, Paris'teki doktora eğitimi sürecinde dönemin önemli Batılı entelektüelleriyle doğrudan temas kurma imkânı bulmuş, bu karşılaşmalar düşünsel gelişiminde belirleyici bir rol oynamıştır. En çok etkilendiği isimlerden biri olan Louis Massignon'un İbrahimi dinler anlayışı, Şeriatî'nin dinin içtimai ve siyasi boyutlarına yoğunlaşmasında etkili olmuştur. Öte yandan, Jean Paul Sartre'in özgürlük, sorumluluk ve başkaldırı eksenli varoluşçuluk felsefesi, Şeriatî'nin insan anlayışına teorik katkıda bulunmuş, onu Batı toplumunun yozlaşmasına karşı gerçek bir aydın figürü olarak görmesine neden olmuştur. (Rahnema, 2008: 161)

Ali Şeriatî, Fransa'da geçirdiği eğitim sürecinde Batı kültürüne eleştirel yaklaşmıştır. Bu deneyim, 19. ve 20. yüzyıl düşünce dünyasını yakından tanımasına olanak sağlamıştır. Paris'te yaklaşık beş yıl kalarak Sosyoloji ve Dinler Tarihi alanında doktorasını tamamladıktan sonra, 1964 yılında İran'a dönerek Meşhed Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine başlamıştır. Derslerinde İslam ve dinler tarihine özgün bakış getirmiştir. Bu nedenle hem öğrenciler hem de akademik çevrelerde geniş

yankı uyandırmıştır. Ancak geleneksel ve batıcı eğilimlere alternatif bir söylem geliştirmesi nedeniyle üniversite yönetimiyle yaşanan gerilim, görevine son verilmesine yol açmıştır. Bu süreç sonunda Tahran'a geçen Şeriati, Hüseyiniye-i İrşad kültür merkezini kuran önemli isimlerden biri olmuştur. Ali Şeriati'nin hayatında Hüseyiniye-i İrşad, hem kuramsal arayışlarını somutlaştırdığı hem de toplumsal etkisini derinleştirdiği önemli bir yer olmuştur. Bu kurum, Hüseyini düşüncesini doğrultusunda İslam'ın devrimci ve özgürleştirici yönünü geniş kitlelere ulaştırma misyonu üstlenmiştir. Ancak hiçbir suç unsuru bulunmamasına rağmen, İran rejimi tarafından 1973'te kapatılmıştır. 1977 yılında İran'dan ayrılmak zorunda kalan Şeriati, kısa süre sonra Londra'da bir otel odasında ölü bulunmuştur. Söz konusu ölüm vakasının İran'ın istihbarat mekanizmalarıyla ilişkilendirilebileceği yönünde çeşitli iddialar gündeme gelmiştir. Bu bağlamda, eski rejim döneminde faaliyet gösteren SAVAK (Sâzemân-e Ettelâ'ât va Amniyat-e Keshvar), ve onun yerini alan VAJA (Vezârat-e Ettelâ'ât-e Jomhuri-ye Eslâmi-ye Irân), olayın arka planında yer aldığı varsayılan yapılar arasında zikredilmektedir. (Erat, 2018: 2)

Çocukluk döneminden ölümüne kadar eğitim içinde bir ömür geçiren Ali Şeriati, yalnızca bir ilim adamı değil, aynı zamanda çağın sorunlarına duyarlı bir düşünür ve sosyolog olarak öne çıkmıştır. Felsefe, din ve siyaset başta olmak üzere pek çok alanda eserler vermiş, özellikle İslam ümmetinin birlik ideali ve emperyalizmin Müslüman toplumlara yönelik etkileri üzerine yoğunlaşmıştır. Şeriati, felsefe, din, tarih, siyaset ve sosyoloji alanında geniş bir birikim geliştirmiş, bu disiplinler arası yaklaşımıyla hem akademik hem de toplumsal düzeyde yankı uyandıran eserler kaleme almıştır. Çalışmanın devamında, onun düşünsel mirasını oluşturan başlıca eserlerinden söz edilecektir.

4.2. Ali Şeriati'nin Eserleri

Ali Şeriati'nin düşünsel mirası, büyük ölçüde ders, konferans ve sohbetlerinin yazılı hâle getirilmiş kitaplardan oluşmaktadır. Eserlerinin çoğu, İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca, Arapça ve Türkçe başta olmak üzere çeşitli dillere çevrilerek uluslararası düzeyde geniş bir okur kitlesine ulaşmıştır. Bu metinler, Tahran'da "Defter-i Tedvin ve Tanzim Mecmua-i Âsâr-ı Mu'allimi-i Şehîd Doktor Ali Şeriati" adı altında otuz beş ciltlik kapsamlı bir külliyat şeklinde yayımlanmıştır. Bu külliyat Şeriati'nin yazılarını, konuşmalarını, röportajlarını, araştırma notlarını ve kişisel mektuplarını bir araya getirerek onun entelektüel yolculuğunu ve tüm çalışmalarını bütünsel biçimde belgelemektedir. (P. Şeriati, 2005: 16) Ali Şeriati, genel olarak eserlerinde ve konuşmalarında İslam ümmetinde Hz. Peygamber'in vefatından sonra beliren fikrî ve amelî sapmaları, tarihsel bir çözülmenin işareti olarak değerlendirmiştir. Bu sapmaların ortadan kaldırılması ve toplumsal ıslahın sağlanabilmesi için yalnızca siyasal iktidarın değişiminin yeterli olmayacağını vurgulamıştır. Ona göre, gerçek anlamda bir toplumsal dönüşüm ancak zihinsel arınmayı tamamlamış bireyler eliyle mümkün olabilir. Bu arınma süreci ise, İslam'ın özüne dönmüş ve sorumluluk bilinciyle hareket eden aydınlar tarafından yönlendirilmelidir. (Ahmedî, 1998: 33)

Ali Şeriati'nin eserleri, dinî, sosyolojik, siyasal ve felsefî temaları iç içe işleyen çok yönlü bir düşünce sunmaktadır. Şeriati, eserlerinde özellikle Şia'nın tarihsel dönüşümlerini ve Şah rejiminin baskıcı uygulamalarını eleştirmekten çekinmemiştir. Bu eleştirel tutumu, İran yönetiminin tepkisini çekmiş ve eserlerinin yasaklanmasına neden olmuştur. Buna rağmen Şeriati'nin fikirleri, üniversite gençliği arasında büyük ilgi görmüş, onun Batı karşısında Müslüman kimliğini ve İslamî değerleri ön plana çıkaran söylemi, alternatif bir düşünsel yönelim olarak geniş bir okuyucu kitlesi tarafından benimsenmiştir. Eleştirel duruşu, özgürlük arayışı ve İslam'ı toplumsal değişim aracı olarak yorumlaması, eserlerinin kalıcılığını ve etkisini pekiştirmiştir. (Oflaz, 2012: 18) Türkiye'de Ali Şeriati'nin düşünsel mirasını geniş bir külliyat hâlinde okurlarla buluşturan yayın evlerinden biri Fecr Yayınları'dır. Yayınladıkları eser sayısı 30'un üzerindedir. Bunlardan bazıları Dine Karşı Din, İnsanın Dört Zindanı, Şehadet, Anne Baba Biz Suçluyuz, Aydın, Marksizm, Kur'an'a Bakış, Hangi Şia, Çocuklar ve Gençler, İbrahim'le Buluşma, Ali Şiası / Safevi Şiası, İslam ve Sınıfsal Yapı, Öze Dönüş, Aşına Yüzlerle, İslam Bilim 1-2-3, Yeni Çağ'ın Özellikleri, Muhtelif Eserler 1-2, Mektuplar,

Dünya Görüşü ve İdeoloji, Ne Yapmalı, Sanat, Yalnızlık Sözleri 1-2, Kadın, Ebuzer, Hac, Medeniyet Tarihi 1-2, Kavramlar Sözlüğü eserleridir. Bu çalışma kapsamında ise, Ali Şeriatî'nin yalnızca din olgusu ile sosyal değişme süreçlerini alan eserlerinden yararlanılmış. Çalışmanın inceleme kısmında, söz konusu kavramlara odaklanan metinler üzerinden yapılandırılmıştır.

4.3. Ali Şeriatî'nin Düşüncesinde Toplumsal Değişme ve Din

Bu başlığın altında, Ali Şeriatî'nin İslam ve toplumsal değişme anlayışını derinlemesine kavrayabilmek için onun metinlerinde sıkça başvurduğu temel kavramların çözümlemesi yapılacaktır. Din, İslam dini, tevhit, sosyal adalet, içtihat, intizar, hicret gibi kavramlar, Şeriatî'nin düşünsel evreninde yalnızca teorik terimler değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün araçları olarak işlev görmektedir. Kavramları irdelemeden önce Ali Şeriatî'nin düşünce sisteminde “kavram”ın toplumsal dönüşümün dinamiklerini açıklayan ve yönlendiren bir yapı taşı olduğunu bilinmelidir. Onun metinlerinde kavramlar hem tarihsel hem de ideolojik bağlamda yeniden tanımlanır; geleneksel anlamlarının ötesine taşınarak devrimci bir içerikle yüklenir. (A. Şeriatî, 2012c: 19)

4.3.1. Din ve İslam Dini

Ali Şeriatî'nin düşünce sisteminde gelenek, tarih ve kültür, bağımsız bir toplum inşasının temel unsurları olarak konumlandırılır. Bu öğelerin bir toplumda anlamlı bir biçimde tezahür edebilmesi ise, onun nazarında ancak dinî bilinç aracılığıyla mümkündür. Şeriatî'ye göre din; sadece bireysel bir inanç sistemi değil, aynı zamanda emperyalist yayılcılığa karşı kolektif direnişi örgütleyen güçlü bir toplumsal kalkandır. Sömürgeci Batı'nın zihinsel ve yapısal kuşatmalarına karşı, uluslar ancak dinî birlik ekseninde dayanışma sergileyerek kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bu bağlamda din, tarihsel bir bağlayıcı unsur olmanın ötesinde, toplumsal özgürleşme ve direnişin merkezî dinamiği hâline gelmektedir. (A. Şeriatî, 2011b: 15)

Ali Şeriatî'nin düşünce sisteminde din, yalnızca metafizik bir inançlar bütünü değil, aynı zamanda toplumsal ve ideolojik bir yapıdır. Şeriatî'ye göre din: “Dinler, kolektif ruhun bireylerin üzerinde olan ve kişilerin ölümüyle geriye kalan ölümsüz ruhun, varlığını ve sürekliliğini gösteren kutsal ve saygın gelenekler, törenler, şiarlar ve semboller biçiminde bireylerdeki tecellileridir.” (A. Şeriatî, 2012b: 135) Ali Şeriatî'nin bu tanımı, onun din anlayışının sosyolojik ve kültürel boyutlarını güçlü biçimde yansıtır. Şeriatî'ye göre din, bireysel bir inanç sisteminden öte, toplumun kolektif ruhunun bir tezahürüdür. Bu ruh, bireylerin yaşamıyla sınırlı kalmaz, onların ölümünden sonra da kutsal gelenekler, törenler, şiarlar ve semboller aracılığıyla yaşamaya devam eder. Böylece din, toplumsal hafızanın ve sürekliliğin taşıyıcısı rolünü de üstlenmektedir.

Ali Şeriatî'nin İslam anlayışı, yalnızca bireysel inançla sınırlı kalmayan; toplumsal yapı, ekonomik adalet ve tarihsel bilinçle iç içe geçmiş bir dünya görüşü olarak şekillenmiştir. Ona göre İslam, sosyal değişimin, kalkınmanın ve özgürleşmenin temel dinamiğidir. Bu yönüyle, akli ve bilimsel içtihadı dayanan bir din olarak tanımladığı İslam; Safevî Şîa'sının şekilci, teslimiyetçi ve taklitçi din anlayışıyla açık bir karşıtlık içindedir. Şeriatî, Safevî Şîa'sını tarihsel süreçte devrimci özünü yitirmiş, kurumsallaşmış ve iktidar odaklı bir mezhep biçimi olarak eleştirir. Bu anlayışın, halkı bilinçlendirmek yerine pasifleştirdiğini; dini, toplumsal dönüşümün değil, mevcut düzenin meşrulaştırıcısı hâline getirdiğini savunur. Oysa Şeriatî'ye göre İslam, özgürlükçü ve devrimci bir ruh taşımalı; akıl, adalet ve sorumluluk ilkeleriyle toplumu dönüştürmelidir. (Erat, 2018: 37)

Ali Şeriatî'nin düşüncesinin özü İslam'ın tarihsel süreçte maruz kaldığı bozulmaları, özellikle batıl inançlar, bidat ve hurafeler şeklinde dine sirayet eden unsurları bertaraf etme gayretine dayanır. Genç neslin entelektüel durağanlığını aşmak ve onları bilinçli bir harekete sevk etmek amacıyla Şeriatî, İslam'ın asli hakikatlerini gündeme taşımış; tevhit kavramı altında gizlenmiş şirk öğelerine dikkat çekerek genç zihinleri pasiflikten uyandırmayı başarmıştır. Bu yönelimin en somut yansımalarından biri olarak “inkılapçı din” kavramını ortaya koymuştur. Şeriatî, dinin özünde devrimci bir karaktere sahip olduğunu savunur. Ona göre gerçek din, yalnızca ibadet ve ritüelden

ibaret değildir; aynı zamanda cehaletle, toplumsal bölünmeyle ve sınıfsal eşitsizlikle mücadele eden eleştirel bir bilinç alanıdır. Ali Şeriati, “tevhid dini” ve “şirk dini” ayrımını, özellikle Dine Karşı Din adlı eserinde detaylı bir şekilde işlemiş; tevhidin tarih boyunca insanları özgürleştirici bir yönelişe davet ettiğini, buna karşılık şirkin tahakküm mekanizmalarını meşrulaştıran bir araç olduğunu vurgulamıştır. (A. Şeriati, 2012a: 26)

Ali Şeriati’ye göre tarih boyunca şirk dini, tevhid dinine karşı sürekli bir direnç sergilemiş; insanın yalnızca Allah’a kulluk etmesini hedefleyen tevhid anlayışına karşı, beşerî otoritelere itaati yücelten bir karşı duruş geliştirmiştir. Şeriati, yaygın kanaatin aksine şirki Allahsızlık olarak değil, çoklu ilah anlayışıyla şekillenmiş bir teslimiyet biçimi olarak tanımlamıştır. Ona göre müşrikler, tek bir Tanrı’yı inkâr etmekten ziyade, çeşitli mabutlara ve dünyevi güç odaklarına boyun eğerek çoklu tahakküm ilişkilerini içselleştirmiştir. (A. Şeriati, 2012a: 16) Buna karşın İslam, belirli bir tarihsel döneme veya coğrafi sınıra hapsedilemeyecek evrensel bir hakikat sistemidir. Onun düşüncesinde İslam, yalnızca metafizik bir inanç değil; aynı zamanda kültürel, toplumsal ve iktisadi bir düzen önerisidir. Bu yönüyle İslam, Batı’nın kapitalist ve sosyalist ideolojileri arasında bir “orta yol” dur. Kapitalizm bireyci ve sömürüye dayalı yapısı, sosyalizm ise materyalist ve seküler yönelimi nedeniyle eleştirilmelidir. Ancak Şeriati eleştirileri yanı sıra her iki sistemin toplumsal adalet arayışına dair yönlerini de dikkatle incelemiştir. İslam’ı ise sosyal adalet, eşitlik ve özgürlük gibi değerleri ahlaki bir zeminde ve ilahi bir referansla temellendirerek, insanı hem maddi hem manevi boyutlarıyla kuşatan bir dünya görüşü olarak sunmuştur. (A. Şeriati, 1980: 25)

4.3.2. Tevhid

İslam düşüncesinin temel eksenini oluşturan tevhid kavramı, Ali Şeriati’nin fikir dünyasında merkezi bir konuma sahiptir. Onun entelektüel yapısının omurgasını, yalnızca metafizik bir inanç ilkesi değil; aynı zamanda toplumsal, siyasal ve ahlaki bir değişme projesi olarak yorumladığı tevhid fikri oluşturur. Şeriati, bu kavramı geleneksel teolojik kalıpların ötesine taşıyarak, insanın yalnızca Allah’a kulluk etmesini savunan devrimci bir duruşa dönüştürmüştür. O tevhidi “Benim bir dünya görüşü olarak tevhid anlayışım, bütün kâinatı, bu dünya/öteki dünya, tabiat/tabiatüstü, madde/mana, ruh/beden diye bölmeden vahdet hâlinde görmek demektir. Bu, bütün varlığı tek bir biçim; iradesi, aklı, duygusu ve hedefi olan canlı ve şuurlu tek bir organizma gibi kabul etmek anlamına gelir.” cümleleriyle özetlemektedir. (A. Şeriati, 2011a: 175) Bu yönüyle tevhid, sadece Tanrı’nın birliğini ifade etmemekte; aynı zamanda insanın sınıfsal, kültürel ve ideolojik bölünmelere karşı direnişini de simgelemektedir. Şeriati’nin tevhid anlayışı, İslam’ın özüne dönüş çağrısıyla birlikte, tarihsel ve toplumsal bir bilinç inşasını hedefleyen bir ideolojiye dönüşmüştür.

Ali Şeriati’nin tevhid anlayışı, geleneksel anlayışlarda olduğu gibi yalnızca “Allah’ın birliği” ilkesine indirgenemez. Onun düşüncesinde tevhid, varlık âleminin bütünlüğünü ve toplumsal sınıflar arasındaki ayrımların aşılmasını hedefleyen kapsamlı bir dünya görüşüdür. Şeriati için tevhid, salt itikadi ya da felsefi bir kabul değil, insanın hem bireysel hem de kolektif düzeyde özgürleşmesini sağlayan devrimci bir ilkedir. Ona göre: “Tevhide inanmak, aynı zamanda beşerî birliğin altyapısını, insan sınıfları arasındaki birliğin altyapısını ve insanın tabiat çizgisinde tekâmül ettiği varlık âlemindeki genel bir birliğin yapısını da ortaya koyar.” (A. Şeriati, 2016a: 32) Bu tasavvur, ümmet bilincini merkeze alma yanı sıra ekonomik ve sosyal düzlemde adalet ile kısıt esas almaktadır. Hukuki eşitliği ise ırk, dil ve din gibi ayrımları aşan bir ilke olarak konumlandırmaktadır. Şeriati’nin tevhid anlayışı, böylece hem bireysel hem toplumsal düzeyde özgürlük, eşitlik ve sorumluluk ekseninde değişen bir İslam toplumu ortaya koymuştur.

Ali Şeriati, İslam Bilim adlı eserinde tevhid kavramını yalnızca teolojik bir ilke olarak değil, çok boyutlu bir düşünce olarak ele almaktadır. Ona göre tevhid, dört temel düzlemde insanın varlıkla, tarihle, toplumla ve ahlakla kurduğu ilişkiyi dönüştüren bir bakış açısıdır. İlk olarak, dünya tasavvuru olarak tevhid, madde ile mana arasında yapay ayrımlar koyan ikili düşünce sistemlerine karşı çıkmaktadır. Bu yaklaşım ne materyalist indirgemeciliğe ne de idealist soyutlamalara teslim

olmuştur, aksine varlığı bütüncül bir yapı olarak kavramıştır. İkinci olarak, tarihsel tevhid, şirke dayalı tarih felsefelerine karşı mücadele eden bir bilinç alanıdır. Şeriatî'ye göre bu boyut, insanlık tarihini tahakküm ve özgürlük ekseninde okuyan devrimci bir misyon taşımaktadır. Üçüncü olarak, toplumsal tevhid, sınıf, soy, ırk ve kavim gibi ayrımları reddederek eşitlikçi bir toplum tasavvurunu öne çıkarmaktadır. Bu anlayış, ümmet fikrini parçalanmış kimliklerin ötesinde bir birlik zemini olarak yorumlamıştır. Son olarak, ahlaki tevhid, farklı etik sistemler karşısında insan ruhunu besleyen ve yönlendiren bir değerler bütünüdür. Şeriatî'ye göre bu boyut, bireyin içsel bütünlüğünü ve sorumluluk bilincini inşa eden temel ahlaki altyapıdır. (A. Şeriatî, 2016b: 151)

4.3.3. İctihad

Ali Şeriatî'nin İslam Bilim adlı eserinde içtihat kavramına dair yaptığı tanım, onun dinî düşünce yaklaşımındaki özgürlükçü ve yenilikçi yönünü açıkça ortaya koymaktadır. Şeriatî'ye göre içtihat, "İslam inancının, görüş ve bilminin en araştırıcı ruhunun somut ifadesidir. İctihat; İslam düşüncesinin sabit kalıplar ve taşlaşmış zaman içinde kalmasını, dini hüküm ve kanunların kalıtsal kulluklar, durgun gelenekler, ruhsuz, boş tekrarlar biçiminde kalmasını kabul etmeyen bir ruhtur." (A. Şeriatî, 2011b: 346) Görüldüğü üzere Şeriatî'nin içtihat anlayışı, İslam'ı çağın gerekleriyle buluşturan dinamik bir düşünsel çaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla içtihat, donmuş geleneklerin ve taklitçi anlayışların karşısında yer almaktadır. İslam'ın özündeki araştırıcı, sorgulayıcı ve eylemci ruhu temsil eder. Bu bağlamda içtihat hem bireysel bilinçlenmenin hem de toplumsal değişimin önünü açan bir zihinsel özgürleşme aracıdır.

Ali Şeriatî'ye göre içtihat, ilerlemeyi, gelişmeyi ve değişimi öngören dinamik yapısıyla, yalnızca metinsel yorum değil; aynı zamanda çağın ruhunu kavrayabilen toplumsal sorumluluk sahibi müctehitlere ihtiyaç duymaktadır. Bu bağlamda içtihat bulunacak kişinin en temel niteliği, özgür düşünebilen, sorgulayan ve araştırmaya açık bir zihinsel donanımına sahip olmasıdır. Şeriatî'nin müctehit tanımı, geleneksel kalıpların ötesine geçmektedir. Ona göre müctehit, dinin temel kaynakları olan kitap, sünnet, akıl ve icma doğrultusunda hareket ederken, aynı zamanda zamanın değişen toplumsal ve kültürel koşullarını da dikkate alarak yeni hükümler üretme sorumluluğunu üstlenen kişidir. (A. Şeriatî, 2016a: 221) Bu yaklaşım, içtihadı yalnızca fikhî bir yöntem değil, aynı zamanda İslam'ın tarihsel canlılığını ve toplumsal değişmeyi sağlayan bir düşünce biçimi olarak tanımlamaktadır.

Ali Şeriatî'ye göre geleneksel İslam yorumları, çağdaş yaşamın dinamiklerine yanıt vermekte yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle, İslam'ın tarihsel canlılığını ve toplumsal işlevselliğini koruyabilmek için içtihat mutlak bir zorunluluk hâline gelmektedir. Şeriatî, içtihadı yalnızca fikhî bir yöntem değil, aynı zamanda özgür düşüncenin, yaratıcı yorumun ve toplumsal sorumluluğun bir ifadesi olarak tanımlamaktadır. Ona göre İslam, donmuş ritüellerden ve kalıtsal tekrarlar sisteminden ibaret değildir. Aksine, sürekli devrimi ve yenilenmeyi öngören bir yapıya sahiptir. (A. Şeriatî, 2011b: 347) Bu bağlamda içtihat, İslam'ı dış tehditlere karşı dirençli ve üretken kılan bir zihinsel çabadır. Şeriatî, insan aklını bu sürecin merkezine yerleştirir, akli dışlamak ise onun nazarında şirke yaklaşmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla içtihat, yalnızca bireysel bir yorum değil, aynı zamanda toplumun akışını belirleyen, onu yeni güçlere karşı koruyan ve özgürleştiren bir düşünsel eylemdir.

4.3.4. İntizar

İntizar, zorda kalan ümmeti kurtaracak bir kurtarıcı bekleme veya Mehdi'yi bekleme inancıdır. (Ayverdi, 2011: 1443) İmamîyye Şia'sı geleneğinde temel bir itikadi unsurdur. Bu anlayışa göre Mehdi, vakti geldiğinde yeryüzünde hüküm süren zulüm ve haksızlıklara son verecek, adaletin tesisıyla insanlığın kurtuluşunu gerçekleştirecek niteliklere sahip kutsal bir figür olarak ortaya çıkacaktır. Şii düşüncede Mehdi, yalnızca eskatolojik bir umut değil, aynı zamanda tarihsel adaletin ve ilahi düzenin yeniden inşasını temsil eden bir misyon taşımaktadır. (Gümüsoğlu, 2022: 709)

Ali Şeriatî, intizar kavramını geleneksel Şii yorumların aksine pasif bir bekleyiş değil, aktif bir itiraz felsefesi olarak tanımlamıştır. Ona göre Mehdi'yi beklemek, zulme razı olmak değil, adaletin hâkim kılınması için mücadele etmeye çağrıdır. Bu anlayışta intizar, tarihsel ve toplumsal sorumluluğun bir ifadesi hâline gelmektedir. Şeriatî'ye göre intizar eden kişi, mevcut düzenin adaletsizliklerine karşı bilinçli bir duruş sergileyen, hakikatin zuhuruna zemin hazırlayan bir özne olmalıdır. Bu yorum, Şeriatî'nin devrimci İslam anlayışıyla örtüşmektedir. İntizar, yalnızca metafizik bir umut değil, aynı zamanda insanı toplumu değiştirmek için harekete geçiren, onu tarihsel sorumluluğuyla yüzleştiren bir bilinç biçimidir. Dolayısıyla Mehdi'yi beklemek, adaletin gecikmesini değil, onun gelişini hızlandırmak için çaba göstermeyi gerektirmektedir. (A. Şeriatî, 2015a: 143) Ali Şeriatî, İmamiyye Şia'sında merkezi bir yere sahip olan intizar inancını geleneksel yorumların ötesinde, devrimci bir perspektifle yeniden ele almıştır. Ona göre kayıp imama duyulan bekleyiş, pasif bir teslimiyet değil, adaletsizliğe karşı aktif bir itirazın felsefesidir. Şeriatî, toplumun kaderini yalnızca On İkinci İmam'ın zuhuruna bağlayarak eli kolu bağlı bir şekilde beklemenin, sorumluluktan kaçışın ideolojik bir bahanesi olduğunu savunmaktadır. Bu anlayış, Şia'nın tarihsel devrimci özüne aykırı düşmekte; toplumsal sorumluluğu etkisizleştirerek bireysel kurtuluşu önceleyen bir zihinsel ataleti dinî kisveyle örtmeye çalışmaktadır. (A. Şeriatî, 2012a: 127) Şeriatî'ye göre gerçek intizar, zulme karşı bilinçli bir duruşu ve hakikatin zuhuruna katkı sunacak bir mücadeleyi gerektirmektedir. Bu bağlamda intizar, yalnızca metafizik bir umut değil; aynı zamanda insanın tarihsel sorumluluğu üstlenmesini sağlayan bir bilinç biçimidir. Şeriatî'nin bu yorumuyla intizar, devrimci İslam düşüncesinin bir parçasıdır. (A. Şeriatî, 2015b: 51)

Sonuç olarak, Ali Şeriatî'nin düşünce sisteminde intizar kavramı, geleneksel Şii yorumların aksine pasif bir bekleyiş değil, toplumsal değişmeye çağırان dinamik bir felsefe olarak yorumlanır. Çünkü bu durum, Mehdi'nin zuhurunu eli kolu bağlı bir şekilde beklemek, toplumsal sorumluluktan kaçışın ideolojik bir bahanesine dönüşebilir. Bu tür bir yaklaşım, Şia'nın devrimci özüne aykırı düşmekte, bireysel kurtuluşu önceleyerek toplumsal eylemsizliği dinî bir örtüyle meşrulaştırmaktadır. Şeriatî, kutsal metinlerde yer alan kavramları tarihsel bağlamlarıyla yeniden yorumlayarak onları radikal biçimde dönüştürür. İntizar da bu dönüşümün en çarpıcı örneklerinden biridir. Gerçek intizar, zulme, sömürüye ve istibdada karşı aktif bir direniş sürecidir. Bu bağlamda intizar, yalnızca metafizik bir umut değil, aynı zamanda insanı hak arayışına, toplumsal sorumluluğa ve tarihsel eyleme çağırان bir bilinç biçimidir.

4.3.5. Sosyal Adalet

Ali Şeriatî'nin düşüncesinde sosyal adalet İslam'ın toplumsal mesajının özüdür. Ona göre İslam, zenginle fakir, güçlüyle zayıf arasındaki eşitsizlikleri azaltmayı, toplumu bu yönde dönüştürmeyi hedefleyen bir sistemdir. Ali Şeriatî'ye göre adil bir toplum inşa etmek tevhide dayalı bir toplumsal tasavvurla mümkündür. Daha önce ifade edildiği üzere tevhid, onun düşüncesinde yalnızca metafizik bir inanç değil, aynı zamanda toplumsal eşitliğin, sınıfsal adaletin ve tarihsel sorumluluğun temelidir. (A. Şeriatî, 2009: 79) Şeriatî, tevhid ve adalet ilkelerinden yoksun bir toplumun, uzun vadede varlığını sürdüremeyeceğini savunur. Çünkü bu ilkeler olmaksızın kurulan düzenler, parçalanmaya, tahakküme ve yozlaşmaya açık hâle gelmektedir. Bu yaklaşım, Şeriatî'nin İslam'ı bir "insan hareketi" olarak tanımladığı sosyolojik perspektifle örtüşmektedir. Ona göre İslam, bireyin özgürleşmesini ve toplumun adalet temelinde yeniden yapılandırılmasını hedefleyen bütüncül bir sistemdir. (A. Şeriatî, 2012c: 73)

Ali Şeriatî'ye göre İslam iktisadının temelini oluşturan kavram kısttır. Bu yaklaşımında Şeriatî, kıstı Kur'anî bir mefhum olarak konumlandırırken, adaleti daha çok hukuksal ve biçimsel bir denge ilkesi olarak değerlendirmektedir. Adalet, insanlar arasında eşitlik ve denkliği sağlamaya yönelik bir düzenleme iken, kıst kavramı bireyin hak ettiği karşılığı almasını ifade etmektedir. Bu ayrım, Şeriatî'nin İslam iktisadına dair yaklaşımında oldukça belirleyicidir. (A. Şeriatî, 2012a: 185) Şeriatî, adaletin çoğu zaman yasal normlara indirgenerek hakkın gerçek karşılığını gözetmediğini; bu nedenle formel eşitliğin, hakiki karşılıkla örtüşmeyebileceğini vurgulamaktadır. Kıst ise, yalnızca eşit

dağılım değil, hak ediş dayalı adil karşılık anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Şeriatî, İslam toplumunun sürdürülebilirliği için kıst ilkesine dayalı bir iktisadi yapının zorunlu olduğunu ve toplumun bu yönde değişmesi gerektiğini savunmaktadır. (A. Şeriatî, 2006: 159)

Ali Şeriatî'ye göre adil bir toplumun inşası, yalnızca hukuki reformlarla değil, kıst ilkesine dayalı köklü bir iktisadi dönüşümle mümkündür. Yargı alanında yapılan düzenlemeler, biçimsel adaletin tesisine katkı sunabilir. Ancak gerçek adaletin, yani kıstın hâkim kılınması için toplumun ekonomik yapısının temelden değiştirilmesi gerekir. Şeriatî, kıstı yalnızca eşitlik değil; hak ediş dayalı karşılığın verilmesi olarak tanımlamaktadır. Bu yönüyle kıst, İslam'ın sosyal adalet anlayışında merkezi bir kavramdır. Şeriatî'ye göre sınıfsız bir toplum idealine ulaşmak, kıst ilkesinin toplumsal düzlemde egemen kılınmasıyla mümkündür. Bu mücadele, yalnızca ahlaki bir çağrı değil; aynı zamanda tarihsel ve siyasal bir sorumluluktur. (A. Şeriatî, 2006: 160) Ali Şeriatî'ye göre sosyal adalet, tarihsel ve toplumsal bağlamlara göre değişkenlik gösteren bir düzen ilkesidir. Buna karşın kıst, evrensel ve ilahi bir ölçü olarak İslam'ın iktisadi ve ahlaki temelini oluşturmaktadır. Şeriatî, sosyal adaletin biçimsel eşitliği ve hukuki dengeyi gözettiğini, ancak her zaman hakikatin karşılığına denk düşmediğini vurgulamıştır. Kıst, Şeriatî'nin düşüncesinde yalnızca eşit dağılım değil, hak ediş dayalı karşılığın verilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda kıst esaslı bir toplumsal düzen, yalnızca bireysel hakların korunmasını değil, aynı zamanda adil bir yönetim anlayışını da zorunlu kılmaktadır. (A. Şeriatî, 2009: 29)

4.3.6. Hicret

Ali Şeriatî hicret kavramını yalnızca tarihsel bir göç olayı olarak görmemiş; insanın zihinsel, ahlaki ve toplumsal dönüşümünü ifade eden çok katmanlı bir süreç olarak yorumlamıştır. Ona göre hicret, bir şehirden başka bir şehre geçişten ibaret değildir. Aksine, geleneksel ve atalete sürüklenmiş bir insan tipinden özgür, bilinçli ve sorumluluk sahibi bir kişiliğe geçiştir. Şeriatî'nin şu ifadeleri bu dönüşümün mahiyetini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır: “Peygamber'in hicreti sadece bir şehirden başka bir şehre intikal etmek değildir. Bir insan tipinden bir başka tipe intikaldir. Veraset yoluyla gelmiş, geleneksel kanser dokusu topluluğundan intikal. Bir beze gibi onu kökünden kazımak, onu dışarı atmak, özgür ve farklı bir dünyaya gelmek.” (A. Şeriatî, 2012c: 73) Bu ifadeler, Şeriatî'nin İslam'ı yalnızca ritüel ve tarihsel anlatılarla sınırlı görmeyen; onu bireyin ve toplumun değişme sürecine yön veren bir düşünsel sistem olarak ele alan perspektifiyle örtüşmektedir. Hicret, bu bağlamda, pasif bir terk ediş değil, yeniden bir doğuş ve bir bilinç sıçramasıdır.

Ali Şeriatî'ye göre hicret, yalnızca tarihsel bir göç olayı değil; toplumun kaderini değiştiren çok boyutlu bir özgürleşme hareketidir. Onun düşüncesinde hicret, bireyi kalıtsal bağların, sosyal çevrenin ve geleneksel aile yapılarının sınırlayıcı etkilerinden kurtararak hem bireysel hem de kolektif düzeyde yeni bir tarihsel bilinç inşa etme imkânını sunmaktadır. Bu yönüyle hicret, maddi ve manevi çürümenin köklerine karşı bir itiraz, toplumun kader çarkını yeniden döndürebilecek devrimci bir sıçramadır. Şeriatî, hicreti medeniyetlerin ve toplumların doğuşunda belirleyici bir unsur olarak görmektedir. Ona göre hicret, yalnızca mekânsal bir yer değiştirme değil; aynı zamanda zihinsel, ahlaki ve sosyolojik bir değişimi ifade etmektedir. Bu değişim, eski düzenin pasif kabulleriyle vedalaşmayı ve özgürlük temelinde yeni bir toplumsal yapı kurmayı hedeflemektedir. (A. Şeriatî, 2015a: 131)

Ali Şeriatî, hicret kavramını yalnızca tarihsel bir göç olayı olarak değil, insanın özgürleşme ve dönüşüm sürecini ifade eden çok yönlü bir direniş biçimi olarak yorumlamaktadır. Kur'an'a dayanarak yaptığı tasnifte hicreti beş farklı kategoride ele almıştır. İlki bireysel hicrettir. Bu hicret kişinin zulme ortak olmamak, imanını korumak ve zorba düzenin tahakkümünden kaçmak amacıyla gerçekleştirdiği, toplumsal sorumluluk taşımayan bir ayrılıktır. Bu tür hicrette şahsi kurtuluş ön plandadır. İkincisi taahhütlü hicrettir. Hz. Peygamber'in örneğinde olduğu gibi, terk edilen topluma karşı sorumluluk bilinciyle yapılan ve dönüşü içeren hicret biçimidir. Bu hicret, zulme dışarıdan müdahale etmeyi ve sonunda toplumsal değişimi ve dönüşümü içerir. Üçüncüsü tebliğ hicretidir. Bu

hicret imanı dar kalıplara sıkışmış toplumlara ulaştırma amacı taşır. Dolayısıyla, İslam'ın evrensel mesajını yayma sorumluluğuyla gerçekleştirilir. Dördüncüsü bilimsel hicret olup, özellikle Rönesans sonrası Avrupa'daki gelişmelerle ilişkilendirilir. Şeriatî'ye göre hicret, bilimsel ve kültürel ilerlemenin temel dinamiklerinden biridir, göç edenlerin dünya tasavvuru daha geniş ve devingendir. Sonuncusu çşsel hicrettir. Bu hicret bireyin kendi benliğinden ideal benliğe doğru yaptığı ruhsal yolculuktur. Aile, çevre ve kalıtsal bağların şekillendirdiği kimlikten özgürleşerek hakiki benliğe ulaşmak, Şeriatî'ye göre en zor ama en anlamlı hicret biçimidir. (A. Şeriatî, 2015a: 122) Bu tasnif, Şeriatî'nin hicreti fiziksel bir yer değiştirme değil; direniş, mücadele değişim ve özgürleşme pratiği olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Özetle hicret, mazlumların zulme karşı hak arayışını ve tarihsel sorumluluğunu üstlenme çağrısıdır.

5. SONUÇ

İranlı düşünür ve sosyolog Ali Şeriatî, modern İslam düşüncesine devrimci bir yön kazandırarak, dini yalnızca bireysel ibadetler düzeyinde değil, toplumsal dönüşümün asli bir dinamiği olarak konumlandırmıştır. Onun temel amacı, tevhid merkezli bir dünya görüşü etrafında şekillenen, özgürleştirici ve adalet temelli bir toplumsal model geliştirmektir. Bu bağlamda Şeriatî, geleneksel ulemanın yüzyıllar boyunca sabitleştirdiği dinî kavramları yeniden yorumlama gerekliliğini savunur, çünkü ona göre İslam, tarihsel ve evrensel bir mücadele çağrısıdır.

Şeriatî'nin düşüncesinde tevhid, yalnızca metafizik bir inanç değil, toplumsal eşitliği ve sınıfsal adaleti önceleyen bir ideolojik çerçevedir. İctihat, fikhî bir yöntem olmanın ötesinde, bireyin çağın gereklerine uygun biçimde dinî yeniden yorumlama sorumluluğudur; bu yönüyle hem bireysel bilinçlenmenin hem de kolektif dönüşümün anahtarıdır. İntizar kavramı ise geleneksel Şii yorumlarda olduğu gibi pasif bir bekleyiş değil, adaletin tesisi için aktif mücadele anlamına gelir. Mehdi'yi beklemek, zulme karşı sessiz kalmak değil, hakikatin zuhuruна katkı sunacak bir toplumsal bilinç ve eylem geliştirmektir.

Sosyal adalet, Şeriatî'nin düşünce sisteminde İslam'ın toplumsal mesajının özünü oluşturur. İslam, zengin ile fakir, güçlü ile zayıf arasındaki yapısal eşitsizlikleri ortadan kaldırmayı hedefleyen bir sistem olarak tanımlanır. Bu yönüyle din, yalnızca bireysel kurtuluşu değil, kolektif özgürleşmeyi ve sınıfsız bir toplum idealini önceleyen devrimci bir güçtür. Hicret kavramı da benzer biçimde yeniden anlamlandırılır. Mekânsal bir göçten ziyade, bireyin zihinsel ve ahlaki dönüşümünü, toplumun ise geleneksel ataletten kurtularak özgürlük ve adalet temelinde yeniden yapılandırılmasını ifade eder.

Sonuç olarak, Şeriatî'nin düşünce sisteminde İslam, bireyi ve toplumu dönüştürme potansiyeline sahip devrimci bir güçtür. Onun kavramsal inşası, geleneksel yorumları aşarak İslam'ı çağdaş sorunlara yanıt verebilecek bir toplumsal ideoloji olarak konumlandırır. Bu yaklaşım, İslam'ın yalnızca geçmişe değil; aynı zamanda geleceğe dair bir özgürlük ve adalet projesi sunduğunu ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Ahmedî, H. (1998). *Dünyada Ali Şeriatî*. (Y. Demirkıran, Çev.). Ekin Yayınları.
- Aktaş, C. (2008). *Yakın yabancı*. İz Yayıncılık.
- Akyüz, N. (1998). Dini mesajının sosyo-kültürel muhtevası ve islam. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38(1-4), 295-308.
- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2008). *Ana başlıklarıyla din sosyolojisi*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli büyük türkçe sözlük*. (2. basım). Kubbe Altı Yayınları.
- Cesur, E. (2002). Ali Şeriatî (1933-77): Allahperest Sosyalist. *İslamiyat*. 5(2), 69-91.

- Doğan, İ. (2014). *Sosyoloji: kavramlar ve sorunlar*. Pegem Yayınları.
- Durkheim, E. (2005), *Dini hayatın ilkel biçimleri*, (F. Aydın, Çev.). Ataç Yayınları.
- Erat, S.(2018). *Ali Şeriatî düşüncesinde islam ve siyaset ilişkisi: kavramsal bir analiz*. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkal, E. M. (1996). *Sosyoloji*. Der Yayınları.
- Gümüšoğlu, H. (2022). Şîa/İmâmîyye’de mehdî inancının ortaya çıkışı, gelişimi ve Ehl-i Sünnet Mehdilik anlayışıyla ilişkisi. *Kader*, 20(2), 701-722. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1165813>
- Günay, Ü. (2003). *Din sosyolojisi*. İnsan Yayınları.
- Güven, S. (1999). *Toplumbilim*. Ezgi Kitabevi.
- Herakleitos (2005). *Fragmanlar*. (C. Çakmak, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Heywood, A. (2013). *Siyasi ideolojiler*. (Ş. Akın, Çev.). Adres Yayınları.
- Kurt, A. (2011). *Din sosyolojisi*. Dora Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1992). *Din ve ideoloji*. İletişim Yayınları.
- Oflaz, K. (2012). Ali Şeriatî’nin dini ve siyasi görüşleri. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ozankaya, Öz. (1999). *Toplumbilim*. Cem Yayınevi.
- Polat, F. (2002). Sosyal değişme ve din ilişkisi. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Polat, F. (2010). Türk toplumunda zihniyet oluşumu açısından dini sosyalleşme ve karşılaşılan bazı problemler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 9(19), 151-170.
- Rahnema, A. (2005). *Müslüman ütopyacı*. (İ. Toker, Çev.). Hece Yayınları.
- Subaşı, N. (2010). Ali Şeriatî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/seriati-ali>
- Şeriatî, A. (2007). *Hacc*. (E. Okumuş, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (1980). *Medeniyet ve Modernizmi*. (F. Selim ve A. Arslan, Çev.). Düşünce Yayınları.
- Şeriatî, A. (2006). *Terimler sözlüğü*. (M. Polat, Çev.). Hivda İletişim.
- Şeriatî, A. (2009). *Kendini devrimci yetiştirmek*. (E. Okumuş, Çev.) Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2011a). *Dünya görüşü ve ideoloji*. (K. Çamurcu, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2011b). *Ne yapmalı*. (H. Kırancı, M. Demirkol Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2012a). *Dine karşı din*. (H. Kırancı ve D. Örs, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2012b). *İran ve İslam*. (H. Kırancı ve D. Örs, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2012c). *Sınıfsal yapı*. (D. Özlük, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2015a). *Kur’an’a bakış*. (H. Kırancı ve ark., Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2015b). *Şîa*. (H. Kırancı, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2016a). *Ali şîası safevî şîası*. (H. Kırancı, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, A. (2016b). *İslambilim*. (H. Kırancı, Çev.). Fecr Yayınları.
- Şeriatî, P. (2005). *Eşim Ali Şeriatî*. (S. Bircan, Çev.). Ekin Yayınları.

- Türkdoğan, O. (1996). *Değişme kültür ve sosyal çözülme*. Birleşik Yayıncılık.
- Weber, M. (1999). *Protestan ahlakı ve kapitalizmin ruhu*. (Z. Gürata, Çev.). Araç Yayınevi.
- Yaka, A. (2011). *Sosyal değişme-Türk modernleşmesi*. Gündoğan Yayınları.